

"MOLLA NASREDDİN" VE TÜRKİYE MİZAH BASININDA KULLANILAN ORTAK TÜRLER

Doç. Dr. Gulbeniz BABAYEVA*

Öz: Makalede, büyük gelişim süreci geçiren mizahın Avrupa ve Doğu halklarının edebiyat ve basınındaki yeri, tarihsel gelişim aşamaları ve gelişim süreci tutarlı bir şekilde takip edilmektedir. Yeni nitelikler edinen Türk hicivinin özel bireysel özellikleri 19.-20. yüzyıllarda ortaya çıkarılır, dünya hicvinin ilerici geleneklerinden ve ilginç örneklerinden yararlandığı gerçeğine değinilir. Türk, Arap ve Fars halklarının mizah edebiyatında fabl, fıkra, hiciv, kaside, kıta, rubai, nazire vs. ortak türler vardır. Bir sonraki aşamada mizahın sınırları - felyeton, mizahlı nesir örnekleri, komedi, satirik hikâye, uzun hikâye, roman, vodvil, manzum şiir vb. Türlerin katkısıyla daha da genişler ve zenginleşir. Çalışmada, tüm bu ortak türlerin hem Azerbaycan hem de Türkiye'de yayımlanan mizah basınında kullanımı ortaya çıkarılır. Türkiye'de mizah basınına temelleri, "Molla Nasreddin" dergisinden 36 yıl önce çıkan "Diyohen" (1870) dergisi ile atılmıştır. Bu derginin yanı sıra daha sonra basılan "Hayal" (1873), "İstikbal" (1873), "Latife" (1873), "Çıngıraklı Tatar" (1873), "Kahkaha" (1874), "Geveze" (1875), "Çaylak" (1876-1877) gibi mizah gazete ve dergileri kuşkusuz ki "Molla Nasreddin" üzerinde etkili olmuştur. Aynı zamanda "Molla Nasreddin" dergisinin de Türkiye'de yayımlanan "Karagöz" (1908), "Nekregu" (1908), "Zuhuri" (1908), "Hacivat" (1908), "Geveze" (1908), "Kalem" (1908), "Boşbogaz ile Güllabi" (1908), "Dalkavuk" (1908), "Laklak" (1909) ve diğer mizah gazete ve dergilerin konu ve sorunlar üzerindeki güçlü etkisi, tür çeşitliliği ve karikatür geleneklerinin oluşumu olgular temelinde yorumlanır. Karşılıklı edebî bağlar sonucunda Celil Memmedguluzade, Mirza Alekber Sabir, Salman Mumtaz, Ali Nazmi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdullah Cevdet ve diğer şair ve yazarlar birbirlerinin eserlerinden yararlanır, ortak türlere yönelerek, parodiler ve dolaylama (periphrasisler) ortaya çıkarırlar.

Anahtar Kelimeler:"Molla Nasreddin" dergisi, Mirza Alekber Sabir, Namık Kemal, Ziya Paşa, parodi.

COMMON GENRES USED IN TURKISH SATIRICAL PRESS AND "MOLLA NASRADDIN"

Abstract: The article consistently studies a role of satire in the literature and press of European and Eastern peoples, as well as its historical evolution. Turkish satire developed new qualities in the 19th and 20th centuries, is highlighted for its own particular features, and it is also mentioned that it has benefited from the forward-thinking traditions and fascinating examples of world satire. Tales, stories, satirical ghazals, odes, poetry, rubai, imitative poems, and other common genres are found in the satirical literature of the Turkish, Arabian, and Persian peoples. The following level is satire that expands and becomes deeper due to genres, including

ORCID ID : 0000-0003-4094-4973

DOI : 10.31126/akrajournal.1300594

Geliş Tarihi : 22 Mayıs 2023 / Kabul Tarihi: 20 Ekim 2023

*Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Nizami Gencevi Adına Edebiyat Enstitüsü.

feuilleton, pamphlet, comedy, satirical story, narrative, novel, vaudeville, poetry, etc. The study highlights how these common genres are used in satirical press that are published in both Azerbaijan and Turkey. The foundation of the satirical press in Turkey was laid with the magazine "Diogen" (1870), which was published 36 years before the magazine "Molla Nasreddin". Undoubtedly, this magazine, as well as the other magazines and collections such as "Hayal" (1873), "Istikbal" (1873), "Latife" (1873), "Chingyrakli Tatar" (1873), "Kahkaha" (1874), "Geveze" (1874) published later. 1875), "Chaylak" (1876-1877) which were published later, had an impact on "Molla Nasreddin". At the same time, the article gives an explanation about a strong influence of "Molla Nasreddin" magazine, on the topic and issues, genre diversity, and the formation of caricature traditions of "Karagoz" (1908), "Nekregu" (1908), "Zuhuri" (1908), "Hajivat" (1908), "Geveze" (1908), "Kalem" (1908), "Boshbogaz ile Gullabi" (1908), "Dalkavuk" (1908), "Laklak" (1909) and other satirical newspapers and magazines published in Turkey. As a result of their mutual literary relationships Jalil Mammadguluzade, Mirza Alakbar Sabir, Salman Mumtaz, Ali Nazmi, Namig Kamal, Ziya Pasha, Abdulla Jovdat, and other poets and authors benefiting from one other's works, using common genres, creating parodies and periphrasis becomes the subject of research.

Key Words: "Molla Nasreddin" magazine, Mirza Alakbar Sabir, Namig Kamal, Ziya Pasha, parody.

1. Giriş

Dünya ədəbiyyatında satiranın kökləri daha qədimlərə gedib çıxır. Ədəbiyyatın mövcudluğundan buyana satira da bərqərar olmuş, formalaşmışdır. Antik dövrdən başlayaraq böyük inkişaf yolu keçən satira Ezopun təmsillərində, Aristofanın komediyalarında status qazanmış, sonralar F.Rable, C.Bokkaço, M.Servantes, V.Şekspir, J.Molyer, C.Svift, N.Qoqol yaradıcılığında zirvəyə yüksəlmişdir. Avropa ədəbiyyatı ilə yanaşı, satira Şərq aləmində də böyük tarixi mərhələlərdən keçərək ədəbiyyatda qərarlaşmışdır. Şərq ədəbiyyatında YusifXas Hacib yaradıcılığından çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının çağdaş Həmzə Həkimzadə Niyazi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əziz Nesin, Sabit Rəhmana kimi böyük təkamül yolu keçən satira XIX- XX əsrlərdə yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. Bu dövr ərzində Türk satirası özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri, orijinal üslubu ilə seçilən əsərlərlə məşhurlaşmış və şöhrət qazanmışdır. Bununla yanaşı, ümumdünya satirasının mütərəqqi xüsusiyyətlərindən və maraqlı örnəklərindən bəhrələndiyi də istisna deyildir. Şübhəsiz, bu proses qarşılıqlı şəkildə özünü göstərir. Türk, Ərəb və Fars xalqlarının satirik ədəbiyyatında təmsil, lətifə, satirik qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, nəzirə və s. ortaqlar vardır. Sonrakı mərhələdə isə felyeton, pamflet, komediya, satirik hekayə, povest, roman, vodevil, poema və s. janrlar hesabına satiranın hüdudları daha da genişlənir və zənginləşir. Əvvəlcə lirik və epik növlərdə ehtiva olunan satiraya XIX əsrdən etibarən dram janrı da əlavə edilir. Əlbəttə ki, ictimai-siyasi, sosial və ədəbi-mədəni mühitlə bağlı olaraq hər bir xalqda satira müxtəlif formada təzahür edir.

Aydın Abi Aydın yazır: "Ömər Nəfinin, Məhməd Əşrəfin, Ziya Paşanın öldürücü satirası, Ömər Seyfəddinin incə lirik yumoru, Hüseyn Rəhminin bir

qədər romantik və həm də istehzal acı gülüşü, Fazil Əhmədin göz yaşları içəri-sindəki gülüşü, Neyzən Tofiqin və Xəlil Nihadın qəribə, zarafatyana kinayələri, Rəfiq Xalidin sarkastik və damğalayıcı komizmi... Türkiyə ədəbiyyatında bu növün müxtəlif janrlarda yarandığını və rəngarəng çalarlı olduğunu göstərməkdədir. XX əsrdə Əziz Nesin kimi dünya şöhrətli bir satirik sənətkarın yetişməsi, Türkiyə satirasının dərin köklərə, münbit zəminə malik olmasından xəbər verir” (Aydın, 2007: 49).

2. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin

Türk ədəbiyyatı və mətbuatı ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalınəsrə başladığı dövrdən Türk ədəbiyyatı və satirik mətbuatı ilə sıx bağlı olmuş, öz səhifələrində Türk şair və yazıçılara, onların əsərlərinə yazılmış nəzirə, parodiya və perifrastlara geniş yer vermiş və mətbuatla bağlı xəbərləri dərc etmişdir. Jurnalın redaktoru Cəlil Məmməd-quluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir kimimollanəsrəddinçilər də qarşılıqlı olaraq Türkiyədə tanınmış və əsərləri Türk oxucuları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Mirzə Ələkbər Sabir Namiq Kamalın yaradıcılığına dönə-dönə müraciət etmiş, Ziya Paşanın ədəbi irsinə xüsusi önəm vermişdir. Azərbaycan satirik ədəbiyyatı və mətbuatına Əbdülhəmid Ziya Paşanın zəngin yaradıcılığı təsirsiz ötürməmişdir. Salman Mümtaz “Sabir haqqında xatirələr” adlı yazısında şairlə həmsöhbət olduğu zaman “Osmanlıların klassik şairlərindən kimləri bəyənirsiniz?” sualına belə cavab vermişdir: “Ziya Paşa ilə Namiq Kamal bəyi” (Salman, Mümtaz, 1986: 433).

Ziya Paşanın “Tərcibənd” və “Tərkibi-bənd” adlı əsərləri Azərbaycanda geniş yayılmış və sevilmiş, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Ələkbər Sabir, Salman Mümtaz, Əli Nəzmi kimi mollaəsrəddinçi şairlər bu şeirlərdən yaradıcılıqla bəhrələnmişlər.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ikinci redaktoru Əliqulu Qəmküsar M. Ə. Sabirin ölümündən sonra qabaqcıl ziyalılara müraciət edərək şairin əsərlərinin çap olunmasının zəruriliyini gündəmə gətirmişdir. O, bu məsələ ilə əlaqədar 1911-ci ildə “İrşad” qəzetində çıxış etmiş və Sabirin məcmuəsinin çap edilməsinin vacibliyindən söhbət açarkən Ziya Paşanın aşağıdakı beyti ilə fikrini tamamlamışdır:

Ayinəsi işdir kişinin, lafə baxılmaz,

Şəxsin görünür rütbəyi-əqli əsərində” (Zamanov, 1962: 54).

3. Mollaəsrəddinçi ədib və şairlərin Ziya Paşa və Namiq Kamalın əsərlərinə yazdığı nəzirə, parodiya və perifrastlar

Mollaəsrəddinçi şairlər Ziya Paşanın “Tərcibənd” və “Tərkibi-bənd”inə keyli sayda nəzirə və təhziillər yazmış, bəzi şairlər isə aforizmə çevrilmiş misra

və beytlərini öz əsərlərinə daxil etməklə ondan yaradıcı şəkildə istifadə etmişlər. Bu baxımdan M.Ə.Sabirin “Naəhl olana mətləbi qandırmaq olurmu?!” adlı şeirində Türk satirik ədəbiyyatının iki nümayəndəsinə - Ziya Paşa və Namiq Kamal pöeziyasına müraciəti onların sənətinə yaxından bələdliyindən xəbər verir. Sabirin

*Kasıb deyiliz, sikkeyi-pulu tanırız biz,
Pul ilə olan şənü şüunu qanırız biz.*

Bir həbbə zərər yetmə pula, odlanarız biz- misralarında Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” əsərindəki “Vətən şərqi” şeirinin təsiri açıq-aydın görünür.

Sabir,
*Bizlərdə yox idi belə adət, yeni çıxdı,
Övrətlərə tədrisi-kitabət yeni çıxdı,
İslamə xələt qatdı bu bidət yeni çıxdı,
Bu çeşməni bir növ bulandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi qandırmaq olurmu?*

bəndli satirasında isə Ziya Paşanın “Tərkibi-bəndi”nin 10-cu bəndindən sənətkarlıqla yararlanmışdır. Şeirin orijinalında Türk şairi Türkiyə sultanının xalqa xəyanətindən, hakim dairələrin sadə insanların hesabına kef və əyləncələrlə gün keçirməsindən, Avropaya ifrat dərəcədə aludəçiliyindən, xalqın minilliklər boyu yaşatdığı ənənələrdən söhbət açaraq Qərbə satılan sultanı və onun əyanlarını tənqidə məruz qoyur. Sabir satirada Ziya Paşanın “Tərkibi-bənd”inin poetik quruluşundan, vəzn və qafiyə sistemindən istifadə etməklə yanaşı, həm də şeirdə irəli sürülən ideoloji xətti də yaradıcılıqla davam etdirməyə müvəffəq olur. Bəzi paralellər fikrimizi isbat üçün yetərlidir:

*Ziya Paşa: Əvvəl yox idi, işbu rəvayət yeni çıxdı
Sabir: Bizlərdə yox idi belə adət, yeni çıxdı
Ziya Paşa: Dinsizlərə tövcihi rəyət yeni çıxdı
Sabir: İslamə xələt qatdı bu bidət, yeni çıxdı.
Mollanəsrəddinçi şair özünün məşhur
Fələ, özünü sən də bir insanımı sanırsan?!
Pulsuz kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!*

beyti ilə başlanan satirasında da Ziya Paşanın “Tərkibi-bəndi”nin eyni rədifli 8-ci bəndindən istifadə etmişdir. Ziya Paşa şeirində Türkiyənin baş nazirini tənqid hədəfinə çevirirsə, Sabirin satirasında isə fəhləyə ünvanlanan satirik ittihamın arxasında əslində yoxsulluq girdabında boğulan insanları istismar edən kapitalist obrazı dayanır. Şairin kinayə və eyhamının ifşa obyektini də məhz harınlaşmış kapitalistdir.

“Molla Nəsrəddin”də “Sijimqulu” imzası ilə satirik şeirlər yazan Əli Nəzminin “Bürhan, yaxud qırxıq kəllə” şeiri də Sabirin “Fələ” şeirinə nəzirə şəklində qələmə alınmış, lakin dolayısı ilə bu satirada da aparıcı motiv Ziya Paşanın “Tərkibi-bəndi” olmuşdur.

Mirzə Ələkbər Sabir Ziya Paşanın yaradıcılığına böyük dəyər vermiş, ona nəzirə və təhzillər yazmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda digər Molla Nəsrəddinçiləri də Türk şairinin ədəbi irsindən bəhrələnməyə istiqamətləndirmişdir. Salman Mümtaz “Sabir haqqında xatirələr”ində yazır: “Sabir mənim “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində seyrək-seyrək şeir yazmağımın səbəbini soruşdu. Mən də bacarıqsızlığımı və vaxtımın az olduğunu söylədim. “Bunlar bəhanədir”- dedi. Ziya Paşanın məşhur tərkibbəndinin iki parçasına iki saata kimi nəzirə yazmağımı tapşırırdı. Mən də itaət edərək yazdım. Sabir bəyəndi və bir sətirini də təshih etdi” (Mumtaz, 1986: 440).

Salman Mümtazın həmin nəzirəsi “Molla Nəsrəddin”in 1910-cu il 37-ci nömrəsində, “Ədəbiyyat” bölməsində “Xortdan bəy” imzası ilə dərc edilmişdir. Şeir “Ədibi-əzəm mərhum Ziya Paşaya bənzətmə” sərlövhəsi ilə verilmişdir. Salman Mümtaz şeirdə bəytlərin sayın orijinalda olduğu kimi saxlamış, tərkibbəndin on və on birinci bəndlərinə istinadən nəzirə yaratmışdır. Ziya Paşa “Tərkibi-bəndi”n 10-cu bəndində yazır:

*... Sadıqları tahkır ilə rəd kaidə oldu,
Hırsızlara ikramü inayət yeni çıxtı.
Hak söyləyən evvel dahi menfur idi, gərçi,
Hainlere amma ki, riayət yeni çıxtı.*

Salman Mümtaz Ziya Paşanın şeirindəki bəzi misraların dominantlığını, orfoepik qayda-qanunlarını qorusa da, özünə məxsus olan orijinal məzmun, ideya və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə şeirə yenilik gətirmişdir:

*... Vaizləri təhqir eləmək qaidə oldu,
Uçtəllərə ənamü inayət yeni çıxdı.
Haq söyləyəyə babı deyirdik keçən əyyam,
Babilərə ancaq ki, rəayət yeni çıxdı.*

Ziya Paşanın “Tərkibi-bəndi”ndə XIX əsr Türkiyə həyatının ictimai-siyasi və sosial həyatında hökm sürən daxili aşınmalar, neqativ hallar tənqid obyektinə çevrilirsə, Salman Mümtazın nəzirəsində isə XX əsrin əvvəllərinin real gerçəklikləri, cəmiyyətdəki ədalətsizlik, gerilik, cəhalət, xurafat və s. mənfi halların, nöqsanların ifşası göz önündə canlanır.

Salman Mümtazın müraciət etdiyi on birinci bənddə Ziya Paşanın “Tərkibi-bəndi” ilə tam uyurluq yaradan, paralelləşən misralar vardır ki, bunlar bədii təkrirlər kimi səslənir. Lakin bu zahirən belədir. Əslində isə müəllif mənə

yükünün fərqliliyini yarada bilmiş, bir çox ictimai, sosial problemləri şeirin daxili qatında sətiraltı eyhamlarla çatdırmağa nail olmuşdur:

Ziya Paşa: *Zahirdə görüb bizləri sanma ukalayız,*

Salman Mümtaz: *Məsciddə görüb bizləri sanma üləmayız,*

Ziya Paşa: *Biz bir sürü akil sifətində budalayız.*

Salman Mümtaz: *Biz bir sürü alim sifətində büdəlayız.*

Ziya Paşa: *Dildadəyi-alayışi-niyrəngi-həvayız.*

Salman Mümtaz: *Dildadəyi-alayışi-niyrəngi-həvayız.*

Ziya Paşa: *Düşük seferi-kurbete, muhtacı-duayız.*

Salman Mümtaz: *Düşək səfəri-qürbətə, möhtacı-duayız.*

Salman Mümtaz bilərəkdən şeirdə bəzən leksik, bəzən fonetik dəyişməyə yol vermiş, bəzən isə misranı orijinalda olduğu kimi saxlamış, müxtəlif məqamlarda isə yalnız şəkilçini başqası ilə əvəz etməklə yeni məzmun və ideyanı özündə əks etdirən maraqlı bir nəzirə yaratmışdır.

Türkiyədə mütləqiyyət rejimini devirmək, konstitusiyalı monarxiya, milli məclis, ən başlıcası isə demokratik bir cəmiyyət qurmaq üçün ictimaiyyəti maarifləndirmək, elm və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsinə təkan vermək kimi tələyüklü məsələlərin həllində Ziya Paşa ilə Namiq Kamalı eyni əqidə birləşdirirdi. Bəzi məsələlərdə Namiq Kamalın fikirləri daha mütərəqqi idi. O, zorakılıq üzərində bərqərar olan feodal-patriarxal quruluşunun kökündən məhv edilərək azad, demokratik bir cəmiyyət qurulmasını istiqlaliliyyətin önəmli şərti kimi dəyərləndirirdi. Mövcud rejimin qanunsuzluqlarına qarşı barışmazlıq, üsyankarlıq onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Namiq Kamalın cəmiyyət, xalq, onun vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qorunması haqqında dəyərli fikirləri sonralar “Molla Nəsrəddin”in ilk sayındakı “Sizi deyib gəlmişəm” xitabı ilə üst-üstə düşərək paralellik yaradır. Bu, təbii olaraq, bütün Şərq aləminin, eyni zamanda Türkiyənin Azərbaycanla oxşar təleyi və problemləri yaşaması ilə əlaqədar idi. Namiq Kamalın Ziya Paşanın “Röya”sına cavabşəklində yazdığı eyniadlı publisistik əsərindəki (1872) ideoloji xətt, çağırış ruhu “Molla Nəsrəddin”in proqram xarakterli ilk məqaləsi ilə tam ekvivalentlik yaradır: “Ey qəflət yuxusunda yatanlar, ey səfalətə alışanlar! Ey əsarət düşkünləri! Ey qorxaqlar və mütilər! Ey mürtəkblik zillətinə sitayiş edənlər! Gözlərinizi ancaq qiyamətdəmi açacaqsınız? Boynunuzdakı əsarət zəncirini cəhənnəm zəbanilərinə təslim etmək üçün mü saxlayırsınız? Bir dəqiqə sonra daimiliyinə əmin ola bilmədiyiniz həyatınız üçün mü, insanlığın dilində adınızı əbədi surətdə nifrətlə yad etdirəcək qədər qorxursunuz. Çəkdiyiniz həqarət yükünə qiyamət gününün mizanında günahların ağırlığını göstərmək üçün mü təhəmmül edirsiniz? Heyhat!”- deyən Namiq Kamal “Hürriyyət pərisi”nin dili ilə xalqa müraciət edir, bu çağırışda gah onun qəzəbli,

üsyankar, qəlbləri riqqətə gətirən narahatlığını, gah da mülayim, sətiraltı, gizli eyhamlarla oyanmağın vaxtının çoxdan çatdığını satirik bir dillə izhar etdiyinin şahidi olur. O, fikrinin davamında yazır: “Ey qəflət yuxusuna dalanlar! Sahibi qüdrət xalq etdiklərini görmək üçün sizə göz vermişdir. Siz isə aydın həqiqətləri görmə vasitələrinizi bağlayaraq, hər şeyi xəyalınızla və qulağınızla görməyə çalışırsınız. Gözləriniz açıq halda uyuyursunuz. Gözləriniz qapandıqca, adətən meyid halına gəlersiniz. İçinizdəki ən təcrübəli bir qocanın görüş və düşüncələrində belə iki gözü anadangəlmə kor olan əlil bir uşağın rəyası qədər, həqiqətə uyğunluq yoxdur... Uyuyunuz, uyuyunuz, həyatdakı qəfləti ölümdəki yuxuya dəyişmək üçün bundan asan yol yoxdur. Ey səfalət düşkünləri!.. Siz qarnınızı doyurmaq üçün övladınızı ac buraxmağa təvəkkül adı verirsiniz. Kasıbların halı belə Allaha bəyan olduğu halda, siz “kimin bir tikə çörəyi varsa, o, “ölməz” şüarı ilə kifayətlənirsiniz...” (Edib-i azim medium Namik Kemal beyin ruyası, 1326: 10-11).

Namiq Kamal mətbuata xüsusi önəm verir, onu xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisi, istiqlal uğrunda mübarizədə kəsərli bir silah kimi dəyərləndirirdi. Yazıçının Türkiyədə nəşr olunan “Təsviri-əfkar”, “Hürriyyət”, “Müxbir”, “İbrət”, “Həqiqət”, “Diyojen”, “İttihad” və başqa mətbuat orqanlarında beş yüzdən artıq publisistik məqaləsi yer almışdır. On il (1863-1873) ərzində dərc etdirdiyi məqalələrdə Namiq Kamalın Türkiyə həyatının ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və sosial həyatının mənzərələri real şəkildə əksini tapmışdır. Onun bu sanballı publisistik yazılarında aforizmə çevrilən çox dəyərli fikirləri bu gün də olduqca aktual səslənir: “Mətbuatdan məhrum olan ölkələr ədalətin faydalarından məhrum olur”, “Ətalət ölümün kiçik qardaşı, səfahət həyatın böyük düşmənidir”, “Xalq hakimiyyəti ağıl əsaslarına söykənir, mənəvi və əxlaqi azadlıq düşünən aqlın zəfərini qazanmaqla təmin edilir”, “İnsan vətəni sevməlidir, çünki vətənidə mövcud olan hakimiyyətin bir hissəsinə tam mənası ilə sahibdir”, “Acı söz fələyin silləsindən ucuzdur” və s.

Namiq Kamalın dövrü mətbuatda çap etdirdiyi oçerk, məqalə, felyeton və pamfletləri ideya və məzmun zənginliyi, çoxçalarlığı ilə seçilir. Onun “İstila dövrü”, “Şərq məsələsi”, “Xəstə adam”, “Ramazan məktubu”, “Cəhənnəmdə bir söhbət”, “Qərək-mərəz” və s. əsərlərində köhnə stereotiplərdən uzaqlaşma, xalqın milli istiqlal ideyalarını, demokratik hüquqlarını boğmağa çalışan qüvvələrin tənqidi mühüm yer tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatında, milli mətbuatımızda Namiq Kamal yaradıcılığına böyük maraq olmuş, buna görə də onun əsərlərinə xeyli nəzirə və təhzi-lər yazılmışdır. Xüsusilə mollanəsrəddinçi şair və yazıçılar- Mirzə Ələkbər Sabir, Salman Mümtaz, Cəfər Cabbarlı, Qurbanəli Şərifzadə və başqaları Namiq Kamal yaradıcılığından sənətkarlıqla bəhrələnmişlər. XX əsrin əvvəl-

lərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Füyuzat”, “İrşad”, “Həyat”, “Şələle” “İqbal”, “Yeni iqbal” “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “Molla Nəsrəddin” kimi mətbuat orqanlarında Namiq Kamalın yaradıcılığından bəhs olunmuş, pyes-lərinin tamaşaya qoyulmasından söhbət açılmış, eyni zamanda onun əsərlərinə nəzirə, parodiya və təhzillər yazılmışdır. Namiq Kamal yaradıcılığına xüsusi önəm verən şairlərdən biri Mirzə Ələkbər Sabir idi. Namiq Kamalın yaradıcılığına böyük rəğbət bəsləyən şair onun “Vətən”, yaxud Silistrə” pyesindəki “Vətən şərqi”-nə bənzətmə yazmış, “Hürriyyət qəsidəsi”-ndən bir misranı təzmin etmiş, bununla yanaşı şairin bəzi fikirlərinə istinadlar da vardır. Namiq Kamalın “Vətən şərqi” şeiri keçən əsrin əvvəllərində müəllifinə bö-yük şöhrət qazandırmış, ölkə hüdudlarından kənarada, o cümlədən Azərbaycanda da geniş yayılaraq çoxmilyonlu oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Şeir-dəki yüksək vətənpərvərlik hissi, Türk xalqının, Osmanlı imperiyasının mübarizliyini, qəhrəmanlığını, məğrurluğunu əks etdirən ölməz misralar hər kəsdə qürur hissi yaradır. Buna görə də himnə çevrilən şeir dövrünün bir çox mətbuat orqanlarında çap olunmuş, əl-əl gəzərək xalqın dilinin əzbərinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, 1905-1911-ci illərdə İran məşrutə inqilabının qəhrəmanları “Vətən şərqi”-nin misralarını əzbər söyləyərək zülm və istibdada, şahlıq rejiminə qarşı mübarizə aparmışlar.

Namiq Kamal dörd bəndlik şeirdə bədii təkrirlərdən istifadə yolu ilə vətən məhəbbətinin əvəzolunmazlığını, bölünməzliyini yüksək sənətkarlıqla əks etdirir:

*Amalımız, əfkarımız ikbal-i vatandır,
Serhaddimiza kale bizim hak-i bedendir,
Osmanlılarız, ziynətimiz kanlı kefendir,
Kavqada şəhadetle bütün kam alırsız biz,
Osmanlılarız, can veririz, nam alırsız biz!*

Sabirin Namiq Kamala nəzirə yazdığı birinci şeiri beş, ikinci şeiri isə altı bənddir. Şeirlərin üçündə də qafiyə sistemi eynidir, fərqlilik yoxdur. Lakin formaca oxşar olan şeirlərin məzmunu tamamilə fərqlidir. Namiq Kamalın lirik mahiyyətli şeiri Sabirdə satirik səpkidə işlənmiş və mahiyyət etibarilə təzad yaratmışdır. Əgər Namiq Kamalda Vətən anlamı sözün həqiqi mənasında qürur yeri, müqəddəs bir məkan, yenilməzlik mücəssəməsi kimi tərənnüm olunursa, Sabirdə isə əksinə, vətəni talan edənlər, onu xarabazara çevirənlər, məhv etməyə çalışan qaragüruhçu qüvvələr sərt ittihamla qarşılaşır, ciddi tənqiddə məruz qalırlar. Sarkazma istiqamətlənən acı kinayə, sətiraltı eyham, öldürücü ifadələr şeirin hər misrasına hoparaq tənqidi ən yüksək həddə çatdırır. Sabirin novatorluğunu nəzərə çarpdıran Cəfər Xəndan yazır: “Bu kiçik dəyişiklik böyük fərqlə səbəb olmuş, lirik şeir satirik şeirə çevrilmiş, Namiq

Kamalın misrası Sabirin olmuş, şeirin ideya istiqaməti, hətta üslubu da fərqlənmişdir” (Hacıyev, 1962: 333).

Sabirin şeirində mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrdə Azərbaycanın real ictimai-siyasi mənzərəsi, hərcmərclik, gerilik, cəhalət, xaotika, ölkədə hökm sürən özbaşınalıq, qoçuluq və s. neqativ halların ifşası bütünlüklə əksini tapmışdır. Namiq Kamal lirik şeirin ən gözəl və əhəmiyyətli nümunəsini yaratmışsa, Sabir satirik fon arxasında şiddətli sarkazmın zirvəsinə yüksələ bilmişdir:

N.Kamal: *Amalımız, əfkarımız iqbalı-vətəndir*

M.Ə.Sabir: *Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir*

N.Kamal: *Osmanlılarız, can veririz, nam alırıq biz!*

M.Ə.Sabir: *Qafqazlılarıq, yol kəsiriz, nam alırıq biz!*

N.Kamal: *Hər guşədə bir şir yatar torpağımızda*

M.Ə.Sabir: *Hər küncdə min tülkü yatıb çardağımızda.*

Şeirin digər bəndlərində də bu antitezalığı paralelləşdirmələr əsasında üzə çıxarmaq mümkündür. Sabir “Molla Nəsrəddin” ənənələrinə sadıq qalaraq Namiq Kamalın “Vətən şərqi”ndən bir fon kimi yararlanmış və özünün ən mükəmməl satiralarından birini yaratmışdır. M.Ə.Sabir N.Kamalın əsərinə etdiyi ikinci təhildə şeirin yalnız vəzn və qafiyə sistemindən bəhrələnmiş, orijinalda olan heç bir ifadədən istifadə etməmişdir. Şair təhildə eyş-işrət düşkünlərini, nəfsi-əmmarəsinin quluna çevrilənləri “gündə bir arvad alan”ları satira atəsinə tutmuşdur. Sabirin satirik və ittihamedici gülüşü mənfi tipin ifşasına xidmət etmişdir. Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” pyesinin qəhrəmanı Abdullah Çavuşun əsər boyunca tez-tez işlətdiyi “Qiyamətmi qopar?” ifadəsi Türkiyədə olduğu kimi, Azərbaycanda da geniş yayılmış, məktub, felyeton, şeir, məqalə və s. janrlarda çox istifadə olunmuş, mətbuat orqanlarında işlənmişdir. Əziz Şərif “Keçmiş günlərdən” adlı xatirəsində atası Qurbanəli Şərifzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalında (Hacıyev, 1911: 6) “Qiyamətmi qopar?” başlıqlı felyetonunun dərc olunduğunu yazır. “Hacıyevlək” imzası ilə çap edilən felyetonda müəllif müxtəlif məsələlərdən söhbət açır və bir məlumatı tamamladıqda sonda həmin ifadəni təkrar edir: “Əgər Qaradağ ayısı Rəhim xan Təbrizdə Cəlal isə istiqbal edib qədəmlərinə döşənsələr və öz günahlarını boyunlarına alıb, ondan üzr istəsələr, qiyamətmi qopar? Əgər Rəhim xan bir azdan onların günahından keçib fürsət vaxtında dübarə Təbrizi müsadirə edib, Azərbaycanı odlayıb yandırsa... qiyamətmi qopar? Əgər Maku, Qaradağ və Ərdəbil mahallarında zorba ağalar və qoçaq mülkədarlar, zərb-dəst seydilər və boynu yoğun mollalar biçərə rəiyyətin və yazıq əkinçinin dərisini soyub qanlarını əməndə, Azərbaycan əyalət kübarası kənardan durub biqeydanə tamaşaçı olsa, qiyamətmi qopar?” Əgər Naxçıvan məşədi, kəblayı

və hacıları saqqallarını qırmızı boyamasalar, qiyamətmi qopar?” (Şərif, 1977: 6-7). Göründüyü kimi, Qurbanəli Şərifzadə İranda, Cənubi Azərbaycanda, Naxçıvanda baş verən hadisələrin, qanun pozuntularının, istismarçı rejimin özbaşınalığının, mütləqiyyətə qarşı mübarizə aparan mücahidlərin haqq səsinin boğulmasının satirik təsvirini vermək və sarkazmı dərinləşdirmək məqsədi ilə “Qiyamətmi qopar?” aforizmindən yerli-yerində istifadə etmişdir.

M.Ə.Sabirin “Övladımız, əzkarımız əfsaneyi-zəndir” beyti ilə başlayan satirası Namiq Kamalın 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalında (3 mart, №11) çap edilmiş “Amalımız, əfkarımız iqbalı-vətəndir” misrası ilə başlanan şeirinə ikinci nəzirəsidir.

*Övradımız, əzkarımız əfsaneyi-zəndir,
Əfsaneyi-zən nuri-dilü ruhi-bədəndir,
Cün hübbi-nisa lazimeyi-hübbi-vətəndir,
Əhli-vətəniz, hübbi vətən yad alırsız biz!
Dindarləriz, gündə bir arvad alırızbiz!* (Sabir, 2012:72).

M.Ə.Sabir Namiq Kamalın “Hürriyyət qəsidəsi”ni bir şeirində təzmin etmişdir:

*Deyirdik bir zamanlar biz kəməli-fəxrü hümmətlə:
“Cahangiranə bir dövlət çıxardıq bir aşirətdən!”
Bir gün də iftixar etsək səzadır fəxri-qeyrətlə:
Kərəmkarənə beş dövlət yetişdirdik rəiyyətdən!*

M.Ə.Sabir bu dörd misralıq kiçik nəzm parçasının ikinci misrasını Namiq Kamaldan olduğu kimi götürmüş və şeirin ritm və ahənginə, qafiyə siteminə uyğunlaşdırmış, bununla belə Türk şairinin müstəqim mənada işlətdiyi misraya satirik yozum verərək öz məqsəd və məramını kinayəli tərzdə ifadə etmişdir. Şeir ilk dəfə “Həqiqət” qəzetində (“Həqiqət” qəzeti, 1910) “Ə.Sabir” imzası ilə çap olunmuşdur.

Namiq Kamalın “Hürriyyət qəsidəsi” Türkiyədə geniş əks-sədaya səbəb olduğu kimi, Azərbaycanda da şöhrət qazanmış, Məhəmməd Hadi “Faciyyə-həyatımızdan bir pərdə” şeirini əsərə nəzirə yazmış və “Nəğməyi-əhraranə” şeirində isə həmin qəsidədən bir misranı təzmin etmişdir:

Kamalın bu kəlamilə xitam et nəğməni, Hadi:
“Nə əfsunkar imişsən, ah ey didari-hürriyyət!”

Namiq Kamalın bu misrasının təsiri ilə sonralar bir çox lirik və satirik əsərlər meydana gəldi. M.Hadi 1909-cu ildə yazdığı “Bariqeyi-zəfər parlayır, istiqbal bizimdir” adlı şeirini də həmin misranın vəzn və qafiyə quruluşu əsasında qələmə almışdır. İran inqilabının geniş miqyas aldığı əks etdirən şair yazır:

*Hücumavər bu gün rubəhlərə bir şiri-hürriyyət,
Odur Təbriz elində parlayır şəmşiri-hürriyyət.*

M. Ə. Sabir M.Hadiyə cavab olaraq “İstiqlal bizimdir” satirasını yazır və “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1909-cu ilin 11-ci nömrəsində çap etdirir:

*Yetər canım, çəkil get, etmə çox təbxiri-hürriyyət!
Bizim qazqanda hərgiz oynamaz kəfkiri-hürriyyət!
Hani, dersən: “Girizandır vətəndən leyli-istibdad?
Məgər görməzmişən ətrafı tutmuş xeyli-istibdad?!*

Şeir dərc olunduqdan bir az sonra Əli Nəzmi “Möhtərəm Sabirin şeirinə nəzirə” qeydi ilə “Amali-hürriyyət” satirasını yazır və “Tərəqqi” qəzetində dərc etdirir.

4. Nəticə

XIX əsrin ikinci yarısında satiranın tənqid hədəflərinin çoxalmasının başlıca səbəblərindən biri artıq feodalizmin iflası, yenicə yaranmaqda olan kapitalizmin formalaşması prosesində həm ölkədaxili problemlər, həm də İngiltərə, Fransa, Rusiya kimi dövlətlərin Türkiyənin daxili işlərinə qarışması, iqtisadi və siyasi proseslərə müdaxiləsi ilə bağlı idi. Bütün bunlar cəmiyyətdə kəskin qarşıdurmaya gətirib çıxarmış və satiranın inkişafına, damğalayıcı xarakter almasına təminat yaratmışdır. Türk satirasının yeni istiqamətdə inkişafında Avropa ilə iqtisadi-siyasi, ədəbi və mədəni bağların yaradılması, satiriklərin Avropaya səyahətləri, orada baş verən siyasi prosesləri dərinləndirən müşahidə etmələri, Namiq Kamal, Ziya Paşa kimi nasirlərin siyasi fəaliyyəti ilə əlaqəli idi. Təsədüfi deyildir ki, Türk satirik ədəbiyyatında satirik hekayə, povest, roman, felyeton, pamflet, məqalə və s. publisistik janrların meydana gəlməsi də məhz tənzimat dövründə reallaşmışdır.

Türkiyədə satirik mətbuatın əsası “Molla Nəsrəddin” jurnalından 36 il öncə nəşrə başlayan “Diyojen” (1870) dərgisi ilə qoyulmuşdur. Şübhəsiz ki, bu dərgi və eləcə də sonralar nəşr olunan “Hayal (1873), “İstikbal” (1873), “Latife” (1873), “Çınqıraklı tatar” (1873), “Kahkaha” (1874), “Geveze” (1875), “Çaylak” (1876-1877) kimi dərgi və məcmuələr “Molla Nəsrəddin”ə təsirsiz ötüşməmişdir. Eləcə də 1906-cı ildə fəaliyyətə başlayan Azərbaycanın ilk satirik mətbuat orqanının da ondan sonra Türkiyədə nəşr olunan “Karagöz” (1908), “Nekrequ” (1908), “Zuhuri” (1908), “Hacivat”(1908), “Geveze” (1908), “Kalem” (1908), “Boşboğaz ilə Güllabı” (1908), “Dalkavuk” (1908), “Laklak” (1909), “İbiş” (1909), “Hayali-Cedit”(1910), “Cem” (1910), “Kara Sinan” (1911), “Cadalöz” (1911), “Köylü” (1913), “Feylesof” (1914), “Kari-katür” (1914), “Hande” (1916), “Diken” (1918) kimi satirik qəzet və jurnalların mövzu və problematikasına, janr rəngarəngliyinə, karikatura ənənələrinin

formalaşmasına güclü təsiri duyulmaqdadır. Bütün bunlar Cəlil Məmməd-Quluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Salman Mümtaz, Əli Nəzmi, Namiq Kamal, Ziya Paşa, Abdulla Cövdət və başqa şair və yazıçıların bir-birinin əsərlərindən bəhrələnməsinə, ortaq janrlara müraciət etməsinə, parodiya və perifrazlar yazmasına geniş imkanlar yaratmışdır.

KAYNAKÇA

- Aydın, A. (2007); *Türkiyə ədəbiyyatı tarixi* (müqayisəli), II cild (I hissə). Dərslik. Bakı.
- Edib-i azim medium Namik Kemal beyin ruyası. İstanbul.(1326) : 10-11) (ərəb əlifbası ilə).
- Hacıyev, C.X. (1962); *Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri*. Bakı.
- “*Həqiqət*” qəzeti, 14 iyul 1910, №160.
- Müasirləri Sabir haqqında. (Toplayıb tərtib edən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Abbas Zamanov). Bakı, 1962.
- Mümtaz, S. (1986); *Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*, Bakı.
- Sabir (2012); *Hophopnamə. (Tərtib edən, müqəddimə və qeydlərin müəllifi Alxan Bayramoğlu)*. Bakı.
- Şərif, Ə. (1977); *Keçmiş günlərdən. Xatirələr*. Bakı.